

QO'QON XONLIGI ADABIY MUHITIGA O'Z HISSASINI QO'SHGAN SHOIRALAR

Bozorov Salimjon

Alfraganus universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti

Tarix yo'nalishi 2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: PhD. S. Ulashova

Annotatsiya:

Qo'qon adabiy muhiti XVIII-XIX-asrlarda o'zbek adabiyotining eng muhim markazlaridan biriga aylangan. Bu davrda Qo'qon xonligi nafaqat siyosiy va iqtisodiy jihatdan, balki madaniy-ma'naviy jihatdan ham ravnaq topdi. Qo'qon xonligi davrida bu shahar nafaqat harbiy-siyosiy markaz, balki **adabiy va ilmiy markaz** sifatida tanildi. Xonlar — ayniqsa, Muhammad Olimxon, Umarxon va uning rafiqasi Nodira — **shoir va olimlarni qo'llab-quvvatlagan**, ular uchun maxsus majlislar tashkil qilgan. XIX asrda Qo'qon adabiy muhitida **ma'rifatparvarlik ruhidagi** asarlar keng yoyildi. Shoiralar xalqni ilmga, savodga, adolatga chorlovchi she'rlar yozdilar. Furqat, Muqimiy kabi shoirlar o'z asarlari orqali **ijtimoiy ongni uyg'otishga** harakat qildilar. Qo'qon adabiy muhitining yana bir o'ziga xos jihati — ayol ijodkorlarning faol ishtirok etishdi. Bular Nodira, Uvaysiy, Jahon otin (Dilshod) kabi shoirlar ijod qilgan, bu esa o'z davri uchun katta yangilik edi. Ular ayollar mavqeini ko'tarish, ma'rifat tarqatishda katta hissa qo'shgan.

“Qo'qon xonligi adabiy muhitiga o'z hissasini qo'shgan shoirlar” mavzusi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Bu mavzu bo'yicha yaratilgan adabiy manbalar, tadqiqotlar va nashrlar orqali biz o'zbek adabiyotidagi **ayol poetikasining ildizlari, ruhiy-estetik qarashlari va ma'rifatparvarlik an'analari**ni chuqur anglash imkoniyatiga egamiz. Bu adabiyotlar nafaqat tarixiy qadriyatlarni, balki bugungi zamon adabiy tafakkurini shakllantirishda ham muhim manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: minglar, Amiriy, Nodirabegim, Uvaysiy, chiston, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, kotib, muxammas, murabba, go'lax

KIRISH

O'zbeklarning minglar urug'i yo'lboshchisi Shohruxbiy tomonidan asos solingan Qo'qon xonligida (1709) bu davrdagi boshqa xonliklarga qaraganda adabiy muhit ko'p jihatdan yuqori cho'qqiga ko'tariladi. Garchi Norbo'tabiy davrida Namangan Xo'jand va Chust shaharlarida xonlikdan ajralib chiqish uchun qo'zg'alonlar bo'lib o'tgan bo'lsada, lekin Umarxon davrida madaniy hayot ancha rivojlanadi. Umarxon (1810-1822) davrida Qo'qon shahri nafaqat Qo'qon xonligida poytaxt sifatida balki butun mamlakatning madaniy ma'rifiy poytaxti sifatida ham tanildi. Umarxonning o'zi ham shoir va yozuvchi (ya'ni Amiriy taxallusi bilan ijod qilgan) sifatida ijod qilib, Qo'qon adabiy muhitining rivojlanishi uchun keng ko'lamli imkoniyatlar yaratdi. Uning hukmronligi davrida xonlikda ko'plab masjid, madrasa, maktablar qurildi. Shuningdek, Amiriy davrida yozilgan arab va forsiy qo'lyozmalar o'zbek tiliga tarjima qilindi. O'z davrida uning saroyi eshiklari ilm-fan, marifat sohiblari uchun doimo ochiq edi. Umarxon davrini Qo'qon xonligi madaniyatining eng gullagan davri desak, mubolag'a bo'lmaydi. Uning o'limidan so'ng Qo'qon adabiy muhiti uning rafiqasi shoira Nodirabegim homiyligi ostida taraqqiy etdi.

Nodira (1792–1842) – o'zbek adabiyoti tarixida alohida o'rin egallagan **buyuk ayol shoir**, davlat arbobi va ma'rifatparvar shaxsdir. U o'zining nafis ijodi, ijtimoiy faolligi va ma'naviy-ma'rifiy xizmatlari bilan Qo'qon adabiy muhitining taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. To'liq ismi Mohlaroyim bo'lgan malika Nodira va Komila taxalluslari bilan ko'plab g'azallar yozadi. Umarxon vafotidan so'ng, bir muddat davlat ishlarida faol qatnashgan [2: 5-6]. U ilm-fan va adabiyotga katta e'tibor bergan, Qo'qon xonligida madaniy hayotning rivojlanishiga hissa qo'shgan. Shoira sifatida sevgi, sadoqat, iymon, ayollik fazilatlari haqida go'zal g'azallar yozgan. Komila ayollar orasida ijod qilgan ilk taniqli shoiralardan biri sifatida qadrlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada Qo'qon xonligi adabiy muhitiga o'z hissasini qo'shgan shoirlar to'g'risidagi ma'lumotlar xolislik tamoyili bilan tarixiy taqqoslash, xronologik, retrospektiv, tanqidiy tahlil qilish metodlari asosida xulosalar chiqarildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mavzu G'. G'ulom nomidagi Adabiyot instituti olimlari jamoasi tomonidan nashr qilingan "O'zbek adabiyoti tarixi" (1-2 jildlar) nomli tadqiqotda o'z aksini topgan bo'lib, unda Qo'qon xonligi davridagi adabiy hayot batafsil yoritilgan. Nodira, Uvaysiy, Barno kabi shoiralarning ijodiy yo'li va mavqei alohida boblarda tahlil qilingan. Shuningdek, D. Rahmonov – "Qo'qon adabiy muhiti va ayol shoirlar ijodi" nomli monografiyasida Qo'qon xonligidagi ayol adiblar ijodining o'ziga xosligini, ular ishtirok etgan "Fozil ayollar davrasi"ning adabiy-ijtimoiy ahamiyatini tahlil qiladi. Yana bir tadqiqot T.Sultonova "Nodira va Uvaysiy: Adabiy va ruhiy uyg'unlik" deb nomlanib, Nodira va Uvaysiy ijodini tematik va ruhiy jihatdan solishtiradi, ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Nodiraning ijodi o'zbek lirik adabiyotining eng yuksak namunalaridan biridir. U asosan **g'azal, ruboiy, qit'a, muxammas** kabi janrlarda ijod qilgan. Uning g'azallarida "**Muhabbat** va sadoqat", "**Vatanparvarlik** va insoniylik", "**Axloqiy-ruhiy tarbiya**" va **ayol qalbi kabi masalalar ustuvor bo'lgan. Shoiraning she'rlari** Alisher Navoiy va Fuzuliy an'analariga tayangan holda, nafis til, badiiy ifoda, musiqiy ohangdorlik bilan ajralib turadi[6: 34-37.]. Til jihatidan oddiy xalq tili bilan saroy adabiyoti uslubining uyg'unligi seziladi. Ijodida ayol nigohi bilan hayotga qarash, ayolning jamiyatdagi o'rni, tuyg'ulari chuqur ifodalangan. Nodira "Fozil ayollar davrasini" tashkil qilgan. Bu davrada Jahon Otin Uvaysiy, Dilshodi Barno, Anbar Otin kabi ayol shoirlar faol ijod qilgan. U ayollarning savodxon bo'lishi, adabiyotga, ilmga qiziqishini rag'batlantirgan. Shu jihatdan u ma'naviy lider, ayollarni qo'llab-quvvatlovchi ma'rifatchi sifatida ham tanilgan.

O'zbek adabiyoti tarixida ayol shoirlar orasida alohida o'ringa ega bo'lgan ijodkorlardan biri bu – **Jahon otin Uvaysiy**dir. U o'zining chuqur falsafiy mazmundagi she'rlari, tasavvufiy ruhdagi lirikalari, pokiza muhabbat va insoniylik g'oyalariga asoslangan asarlari bilan o'zbek adabiy merosiga bebaho boylik qo'shgan. Jahon otin Uvaysiy (1779-1845) - o'zbek adabiyotida muhim o'rin egallagan, ilmli va ma'rifatparvar shoir. U Marg'ilonda tug'ilgan. Otasi Siddiq bobo o'zbek va fors tillarida she'rlar yozgan, onasi Chinnibibi esa otinoyi bo'lgan.

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

Akasi Oxunjon hofiz esa Uvaysiyga she'riyat sirlarini o'rgatgan [3: 23-24]. Uvaysiy yoshlik chog'ida xat-savod chiqarib, dastlab xalfa, keyin esa onasining yonida maktabdorlik qilgan. Unga Hojixon ismli kosibga turmushga chiqishga to'g'ri kelgan, ammo oilaviy hayoti unchalik baxtli bo'lmagan. Keyinchalik Nodirabegim bilan tanishib, Qo'qon saroyida yashay boshlagan. U yerda ayol shoiralarga saboq bergan, she'riyat ustoziga aylangan. Uvaysiy chiston (forschadan topishmoq) janrida ham keng ijod qiladi. Uning Anor haqida yozgan topishmog'i buning yaqqol isbotidir. Undan tashqari shoiraning ilmiy merosi 269 gazal, 29 muxammas, 55, murabba, chiston, 3 doston va tugallanmagan bir manzumadan iborat. Uvaysiy aruz vazni va muammo kabi murakkab she'riy san'atlarni mukammal egallagan. U Qo'qon adabiy muhitida faol ishtirok etib, mushoiralarda qatnashgan. Nodira bilan Konibodom, Xo'jand, O'ratepa, Toshkent va Andijon kabi shaharlarda bo'lgan. 1842-yilda Buxoro amiri Nasrullaxon Qo'qonni egallagach, Marg'ilonga qaytib, umrining oxirigacha shu yerda yashagan.

Uvaysiy – nafaqat shoir, balki o'z zamonasining ma'naviy yetakchilaridan biri ham bo'lgan. Uvaysiy XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida yashab ijod qilgan. Bu davr Qo'qon xonligi taraqqiy etib, **adabiy va madaniy muhit yuksalgan bir davr** edi. Nodira, Gulxaniy, Muqimiy kabi ko'plab yirik shoirlar faoliyat yuritgan bu davrda ayol ijodkorlar ham o'zining kuchli ovozigacha ega bo'lgan [9: 77-78.], Uvaysiy esa ularning eng ilg'orlaridan biri sanaladi.

Uvaysiyning ijodi lirik janrda yozilgan she'rlar bilan boy. U asosan g'**azal, ruboiy, qit'a, muxammas** kabi shakllarda yozgan. Shoiraning she'rlarida asosiy mavzulari **muhabbat, tasavvuf, ayol qalbi, axloqiy tarbiya masalalaridir**.

Uvaysiy o'z she'rlarida soddaligi bilan murakkab ma'nolarni bera olgan. U **xalqona iboralar, tasavvufiy timsollar, badiiy san'atlardan** mohirlik bilan foydalangan. Uvaysiy asarlarida **tasavvufiy g'oyalar** ustuvor hisoblanadi. U hayotning vaqtinchaligi, ruhiy poklanish, Allohga bo'lgan cheksiz ishq haqida ko'p yozgan. Bu jihatdan u Alisher Navoiy, Mashrab, Ahmad Yassaviy an'alarini davom ettirgan.

Uvaysiyning adabiy merosi hozirga qadar to'liq o'rganilmagan bo'lsa-da, uning bir necha **devonlari** (she'rlar to'plami) saqlanib qolgan. **“Devoni Uvaysiy”** deb nomlangan asarlarida yuzlab g'azallar jamlangan. Ba'zi she'rlari keyinchalik

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

Nodira va boshqa ayol shoirlar to‘plamlarida keltirilgan. Uvaysiy Nodira rahbarlik qilgan **“Fozil ayollar davrasining”** faol a’zosi bo‘lgan.

Uvaysiy – o‘zbek adabiyotida **ayol qalbining teranliklarini** yuksak badiiyat bilan ifoda eta olgan yirik shoirlardan biridir. Uning ijodi o‘zbek ayollarining adabiyotdagi ovozi bo‘lib yangradi. Bugungi kunda Uvaysiy merosi nafaqat adabiy qadriyat, balki ma’naviy tarbiya vositasi sifatida ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Uvaysiy she’rlari orqali biz ayolning sabr-toqati, ixlosi, muhabbati va ma’naviy olamini anglaymiz.

O‘zbek adabiyoti tarixida ayol shoirlarning o‘rni va ulushi alohida e’tiborga loyiq. Ayniqsa, XIX asrda Qo‘qon xonligi davrida shakllangan "Fozil ayollar davrasi"da faoliyat yuritgan shoirlar orasida **Dilshodi Barno** o‘ziga xos ijodi, nozik qalbi va badiiy didi bilan ajralib turadi. U o‘z she’rlari orqali nafaqat o‘z zamonasining ruhiy-axloqiy manzarasini aks ettirgan, balki o‘zbek ayolining qalb olamini, orzu-armonlari va tuyg‘ularini nafis va samimiy tarzda ifoda eta olgan.

Dilshodi Barno haqida tarixiy manbalarda aniq ma’lumotlar ko‘p emas. U XIX asrda Qo‘qon xonligi adabiy muhitida faoliyat olib borgan. Shoira **“Barno”** taxallusi bilan she’rlar yozgan. Uning ijodi, asosan, **Nodira rahbarligida tashkil etilgan “Fozil ayollar davrasi”** bilan bog‘liq. Bu davrada Uvaysiy, Robiya, Habiba kabi boshqa ayol shoirlar bilan birgalikda Dilshodi Barno ham faol ijod qilgan [6: 12-13.].

U adabiyotga, she’riyatga mehr qo‘ygan, ma’rifatparvar ayol sifatida tanilgan. Ko‘plab tadqiqotchilar Barno ijodini **ayolning nozik qalbi, muhabbatga sadoqat va axloqiy poklik ruhi** bilan singdirilgan she’rlar deb baholaydilar. Dilshodi Barno ijodi o‘zining lirikati, nafis badiiy tili va insoniy tuyg‘ularni go‘zal ifodalashi bilan ajralib turadi. Uning she’rlarida quyidagi mavzular asosiy o‘rin egallaydi: Shoiraning ko‘plab she’rlarida muhabbatga sodiqlik, vafo, ko‘ngil iztiroblari va dardli armonlar ifodalanadi. Bu tuyg‘ular she’rlarida samimiy, nozik va chuqur tarzda aks ettirilgan.

Barno o‘z ijodi orqali ayolning ichki olami, orzulari, his-tuyg‘ulari va sabr-toqati haqida so‘z yuritadi. Ayolning hayotdagi o‘rni, u duch keladigan qiyinchiliklar va baxt sari intilishi – bu she’rlarning ruhiga singib ketgan.

Shoira doimo ezgulikka, halollikka, imon va sabrga chorlaydi. Uning she’rlari axloqiy tarbiya berish, inson qalbini poklashga xizmat qiladi.

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

Dilshodi Barno she'rlarida xalqona tilda yozish bilan birga, mumtoz adabiyotga xos obrazlardan, ramziylikdan, badiiy vositalardan mohirona foydalangan. She'rlari **ohangdor, tuyg'ularga boy**, o'quvchini ichki dunyo sari yetaklaydigan kuchga ega. Dilshodi Barno o'zbek mumtoz adabiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan, samimiy va ma'naviy boy ijod egasi sifatida tarixda qolgan. Uning she'rlari orqali biz o'sha davr ayolining qalb kechinmalarini, orzu-armonlarini va hayotga bo'lgan munosabatini anglaymiz. Barno ijodi – bu nafaqat adabiy, balki **tarbiyaviy va ma'naviy qadriyatlar xazinas**i hamdir. Bugungi kunda ham u yozib qoldirgan satrlar yosh avlod qalbiga ezgulik urug'ini sepishda xizmat qiladi.

XULOSA

Qo'qon xonligi adabiy muhiti o'zbek mumtoz adabiyotining yuksak taraqqiyot bosqichlaridan biri bo'lib, ayniqsa ayol shoirlar ijodi orqali boyib, ma'naviy yuksaldi. Nodira, Uvaysiy, Dilshodi Barno, Robiya, Habiba kabi adiba ayollar o'z asarlari orqali nafaqat she'riyatga nafislik va samimiyat olib kirdilar, balki o'z davrining ijtimoiy-ma'naviy hayotida ham faol ishtirok etdilar. Ular ayol qalbining orzu-intilishlarini, muhabbat va vafoni, axloqiy go'zallikni poetik obrazlar orqali ifoda etib, ayolning adabiyotdagi o'rnini mustahkamlashga xizmat qildilar.

Bu shoirlar ijodi xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiy an'analarning betakror uyg'unligini namoyon etadi. Ularning asarlari bugungi kunda ham o'quvchi qalbiga ezgulik, sabr, muhabbat, vafo kabi yuksak tuyg'ularni singdirishda davom etmoqda. Shunday qilib, Qo'qon adabiy muhiti – bu nafaqat tarixiy jarayon, balki ma'naviy-ma'rifiy yodgorlik sifatida qadrlanadigan bebaho merosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbek adabiyoti tarixi. 1–2 jildlar. – Toshkent: Fan, 1977.
2. Hayitmetov A. Nodira. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1971.
3. Uvaysiy. Devon. – Toshkent: Fan, 1983.
4. Sultonova T. "Nodira va Uvaysiy: Adabiy va ruhiy uyg'unlik". // Adabiyot va san'at, 2020, № 2.

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th May, 2025

5. Xo'jaeva Z. "Qo'qon shoiralari va ayol poetikasining shakllanishi". // Sharq yulduzi jurnali, 2022, № 3.
6. Rahmonov D. Qo'qon adabiy muhiti va ayol shoiralar ijodi. – Toshkent: O'qituvchi, 2015.
7. Usmonov M. O'zbek ayollari mumtoz adabiyotda. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2002.
8. Nodira. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Yozuvchi, 1981.
9. Abduazizov A. O'zbek mumtoz adabiyotining ayol vakillari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2018.
10. G'afurov N. Fozil ayollar davrasi: Ijod, muhit, ta'sir. – Farg'ona: Ilm ziyo, 2020.